

КОНЦЕПЦІЯ «СПОРІДНЕНО ПРАЦІ» Г. СКОВОРОДИ: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ

Розглядаються особливості понятійного апарату концепції «спорідненої праці» Г.Сковороди та процес його формування. Обґрунтовується теза, що питання взаємозв'язку поняття «спорідненості» та поняття «праця» привернули увагу мислителя задовго до написання трактату «Розмова, названа алфавіт, або буквар миру», де ця концепція викладається.

Ключові слова: поняття, образ, спорідненість, праця, справа, заняття, звання, посада.

Рассматриваются особенности понятийного аппарата концепции «сродного труда» Г.Сковороды и процесс его формирования. Обосновывается тезис о том, что вопросы взаимосвязи понятия «сродность» и понятия «труд» привлекли внимание мыслителя задолго до написания трактата «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира», где концепция излагается.

Ключевые слова: понятие, образ, сродность, труд, дело, звание, должность.

The peculiarities of conceptual framework of G. Skovoroda intention of «affined work» and process of its becoming are discussed. It is pointed out that interrelation between the intention of «affinity» and intention of «work» had attracted thinker attention long before he wrote the tractate «Dialogue, named alphabet, or abecedarium of world» where this conception was stated.

Keywords: intention, image, «affinity», work, affair, rank.

Концепція «спорідненої праці» входить складовою частиною до вчення Г.Сковороди про самопізнання і є однією з підвалин філософії та педагогіки мислителя. Її поява стала свідченням зростаючої уваги українського суспільства другої половини XVIII ст. до соціальної проблематики, зокрема, ставлення людей до праці, взаємин в її процесі, які є однією з основ функціонування суспільного організму. Вказана концепція найповніше відображена у трактаті «Розмова, названа Алфавіт, або Буквар миру» (далі «Алфавіт»).

Питання, що стосуються концепції «спорідненої праці» – її змісту, світоглядних, педагогічних чи інших аспектів в тій чи іншій мірі розглядали багато дослідників, зокрема, В.Шинкарук, І.Іваньо вважали концепцію «сродної» праці утопією. Вони, щоправда, робили застереження «за умов XVIII століття», але хіба Г.Сковорода писав лише для XVIII сторіччя [3, с. 41-42]? А питання щодо ролі концепції у XX столітті автори поставити не наважилися. В останнє десятиріччя привернули увагу погляди до цієї проблеми таких авторів, як І.Стогній [4], Ф.Канак [1], М.Кисельов [2], С.Ярмусь [6]. Виникають дискусії щодо змісту та оцінки концепції, але низка її питань, і, зокрема, генезис понятійного апарату, ще не вивчені.

Метою даного дослідження є вивчення особливостей та визначення тривалості періоду формування понятійного апарату концепції «спорідненої» праці. Основними термінами, що використовуються Г.Сковородою в концепції «спорідненої праці», є поняття «сродность» («спорідненість») та «труд» («праця»), а також поняття, утворені на основі поєднання цих термінів або їхніх синонімів. Термін «сродность» і похідні від нього вживаються у «Алфавіті» 63 рази. Поняття «труд» і його похідні зустрічаються 35 разів. Широко вживаються також синоніми терміну «праця» чи пов'язані з ним (дѣло, должность, дѣланіе, званіе, дѣйствіе). Виходячи із згадуваних термінів, Сковорода створив кілька проміжних понять, що відображають зв'язки між базовими поняттями концепції, наприклад, «сродное званіе» (споріднене звання). Ми вирішили розглянути в якій мірі поняття, що використовувалися в «Алфавіті», були вживаними автором в інших трактатах циклу.

Аналіз термінологічного каркасу концепції «спорідненої справи» в «Алфавіті» показав, по – перше, наявність п'яти понять, що утворені на основі поєднання термінів «спорідненість – неспорідненість» зі синонімами поняття «праця» чи пов'язаних з ним (дѣло, должность, дѣланіє, званіє, дѣйствіє); по-друге, обсяг їх використання склав трохи більше однієї третини загального обсягу використання терміну «спорідненість» та похідних від нього; по-третьє, у трактаті відсутнє поняття «средный труд» («споріднена праця»).

З посвяти, що передує текстові «Алфавіту», бачимо, що він написаний у 1774 р. і з деяким відставанням від трактату «Кільце. Дружня розмова про душевний мир», написаного у цьому ж році. Ці два трактати становлять, за словами самого Сковороди, певну цілісність всередині циклу. Їхнє розміщення останніми в циклі викликане, на наш погляд, саме концептуальним підходом автора до значення концепції «спорідненої праці». «Алфавіт» надає довершеності циклові філософсько-педагогічних трактатів мислителя. Адже у ньому викладаються основні критерії самопізнання та досягнення людиною щастя, про необхідність яких велася мова у всіх попередніх творах. Таке рішення можна розуміти як висновок пошуків автора. Але є також підстави вважати, що концепція «спорідненої праці» виступає фундаментом учення мислителя про самопізнання, а «Алфавіт» є не лише висновком чи результатом пошуків, але і основою всього згадуваного циклу.

Подібне розміщення «Алфавіту», що певною мірою суперечить звичній логіці (фундамент будується останнім), об'єктивно може складати і насправді складало певні труднощі для розуміння змісту, спрямованості циклу його багатьма читачами, що згодом знайшло відображення у коментарях до творчості мислителя. Однобічні, часто протилежні, оцінки позиції Г. Сковороди супроводжують його твори з часом їх появи до сьогоднішнього дня. Однак це не провина чи недоопрацювання автора, а, швидше, прагнення коментаторів підігнати творчість мислителя під відомі їм канони. Сковорода, зі свого боку, на нашу думку, зробив все необхідне для того, щоб завчасно підготувати читачів до розуміння та сприйняття своїх спостережень, думок та висновків. Фундамент циклу, на наше переконання, з'явився останнім лише для читачів, а не для автора.

Написання згадуваного циклу філософсько-педагогічних трактатів та діалогів, що включає 8 назв (вміщені у першому томі Повного зібрання творів Г.Сковороди, що вийшло у Києві, у видавництві «Наукова думка» 1973 р. Наш аналіз проводиться на його засадах.) зайняло за різними оцінками 6-7 років. Тривалий період написання циклу, значна кількість творів, що входили до нього, їхня взаємопов'язана проблематика і водночас індивідуальність, неповторність кожного твору вочевидь не виникали самі по собі, стихійно, а супроводжувалися цілеспрямованою працею автора над кожним з них і циклом в цілому. Автор, як може бачити читач, досяг цілісності циклу. Але як відбувався поділ тем і проблем, їхній розвиток, як забезпечувалася ритміка циклу, взаємодія, послідовне і багатопланове звучання тем, що його об'єднують, залишається ще в значній мірі нерозкритим і вимагає подальших досліджень.

Забезпечення єдності між творами циклу за поглибленого входження в тему – питання певною мірою технологічне. Воно могло вирішуватися по-різному, залежно від того, де розміщений твір, що виражає основний зміст циклу: стоїть він, наприклад, першим чи останнім. У циклі філософсько-педагогічних трактатів Г. Сковороди маємо другий варіант. За логікою творчого процесу можливі у такому випадкові неузгодженості чи навіть суперечності між творами циклу; їхнє нерозуміння читачами можна певною мірою попередити в тому разі, коли написання перших трактатів буде передувати загальне бачення напрямів розвитку теми від її початку до кінця. Єдність творів циклу може досягатися попереднім напрацюванням питань теми, плануванням, розробкою та використанням понятійного апарату, який, як компас, дозволяє не лише авторові, але й читачам, якщо не бачити, то, принаймні, відчувати напрям, курс руху, пульсацію авторової думки.

Можуть запитати, а хіба має особливе значення те, коли і як Сковорода почав вживати поняття «спорідненість»: спочатку, коли розпочав працювати над циклом трактатів чи наприкінці, коли писав «Алфавіт», чи ще до початку написання циклу? Основне те, що маємо цикл творів і можемо ним користуватися. Протиставляти одне другому, мабуть, не доцільно і не

потрібно. Звичайно, те, що ми маємо цикл творів – найважливіше. Але наскільки глибоко і повно ми його зможемо використати – буде залежати від розуміння нами задуму автора. Важливо не лише прочитати та запам'ятати думки мислителя, але й зрозуміти логіку його мислення. Знання того, коли почало вживатися поняття «спорідненість», як розвивалася взаємодія понять якраз і дозволяє відчувати задум мислителя, методи, труднощі та особливості його реалізації. Питання внутрішнього змісту, суті явищ, їхнього плану, до яких Г. Сковорода постійно привертає увагу у своїх діалогах, повинні були, на нашу думку, відобразитися в змісті та оформленні його власних творів. І важливо це побачити.

Детальний розгляд всього контексту використання поняття «спорідненість» – окреме питання, що стосується аналізу змісту проблеми «спорідненості» та концепції «спорідненої праці» в цілому. У даному випадкові ми його не проводимо. Не аналізуємо тепер також особливостей та відмінностей між варіантами застосування цих понять у різних творах мислителя. Для нас, насамперед, важлива їхня присутність, інтенсивність використання, звучання, взаємозв'язки. Забігаючи наперед, скажемо, що в усіх трактатах циклу, окрім «Алфавіту», вони широко не використовуються, вживаються обмежено, що, однак, достатньо для відчуття їхньої присутності у тому чи іншому творі. Потрібно зважати і на те, що тема пошуку людиною свого життєвого призначення висвічується в трактатах й іншими засобами, зокрема, загальною цільовою установкою циклу «Пізнай себе».

Дослідження використання терміну «спорідненість», сфери його вжитку у творах Г.Сковороди важливе, на наш погляд, не лише для відтворення процесу становлення концепції «спорідненої праці», але і для розуміння особливостей педагогіки і творчої лабораторії мислителя.

Існує ще один аспект вказаної проблеми. Для творів Г.Сковороди, як відомо, більш властивою є не мова категорій і наукових понять, а мова образів, цитат та притч Біблії, яка становить одне з інформаційних джерел та основне інформаційне тло його творів, а також використання понять та образів давньогрецької, давньоримської історії та літератури. Властива деяким біблійним і давньогрецьким образам загадковість інколи ставить перед мислителем проблему їхнього більш чіткого, визначеного змісту, і як вихід у Сковороди простежується тенденція деякі образи розглядати як символи.

Із терміном «спорідненість» ситуація інша. У використанні Сковороди він сприймається не як художня особливість, образ, а як наукове поняття, що виражає суттєву, засадничу, родову ознаку об'єкта, властивість його способу функціонування, життя, характерну рису поведінки. У поєднанні зі згадуваними раніше термінами (справа, заняття, посада, звання тощо) він об'єднується у поняття «споріднена справа» чи його відповідники, що, в свою чергу, разом з поняттям «праця» стало каркасом концепції «спорідненої праці» Г.Сковороди.

Потрібно враховувати і те, що Г.Сковорода не ставив, на наш погляд, перед собою завдання визначити спеціальні поняття «спорідненість» чи «споріднена справа». Їх використання у його творах зумовлене необхідністю поставити й пояснити важливі для кожної людини і для автора світоглядні та педагогічні завдання. При їх напрацюванні та тлумаченні він не міг скористатися досягненнями попередників, які він, наприклад, широко використав для розкриття теми самопізнання, де повсюдно зустрічаємо висловлювання давньогрецьких мислителів, середньовічних вчених та церковних авторитетів, біблійні тексти.

Особливості методології застосування понять «спорідненість» чи «споріднена справа» мислитель не пояснював у своїх творах чи листах, але вони вимагали свого вирішення, і, зрештою, відобразилися у різноманітних варіантах їх застосування, відмінностях їхнього контексту у різних творах, завдяки чому досягався розвиток теми пошуку життєвого покликання та ставлення до цього людини, місця праці у цьому процесі.

У трактатах, написаних раніше за «Алфавіт», для нас було важливо виявити: 1). Ступінь, інтенсивність використання терміну «спорідненість»; 2). Час виокремлення поняття «споріднена справа» та його відповідників. Мало воно місце ще до написання «Алфавіту» чи у цьому творі? 3). Яке з понять виокремилось першим. Чи зустрічається в інших трактатах

поняття «споріднена праця»; 4). Яке місце, вагу у використанні терміну «спорідненість» посіли поняття, що пов'язані з працею?

Для оцінки результатів пошуку і як орієнтир для нього мали гіпотезу – якщо концепція «спорідненої праці», викладена в «Алфавіті», є завершальним мотивом вчення Г.Сковороди про самопізнання, то поняття, терміни, які її виражають, повинні прозвучати вже у перших творах циклу або навіть ще до початку його написання. Звужуючи, конкретизуючи питання до років, дат, можна сказати, що поняття «спорідненість» та «споріднена справа» в тій чи іншій формі повинні бути знайомі Г.Сковороді і використані ним вже до або, у крайньому разі, у 1769 р., коли розпочиналася предметна робота над творами циклу, коли автор переходив до практичної реалізації своїх задумів.

Цикл філософсько-педагогічних трактатів Г.Сковороди розпочинається «Наркісом. Розмовою про те: пізнай себе», що закінчений у 1771 р. Результат розгляду виявився для нас невтішним. Поняття «спорідненість» тут взагалі відсутнє, що відразу ставило під сумнів правильність загальної гіпотези пошуку.

Розгляд «Асхані (Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе)», яка йде за «Наркісом», дещо виправив ситуацію. Стосовно дати написання «Асхані» серед дослідників йшли суперечки. Сам Сковорода назвав датою написання твору 1777 р. Але дослідники його творчості аргументовано вважали, що має місце описка чи помилка письменника. Це досить вірогідно, враховуючи, що рукописи творів після своєї появи залишали автора. Даруючи рукописи читачам, він не бачив всіх своїх творів разом ніколи, навіть прийшовши незадовго до смерті до М.Ковалинського, який збирав та зберігав їх. За проблематикою «Асхань» є продовженням і поглибленням «Наркіса». Дослідники вважають, що вона написана у 1769-1771 роках. Виходячи з цього, укладачі і вибрали їй місце у першому томі Повного зібрання. Термін «спорідненість» в «Асхані», на відміну від «Наркіса», зустрічаємо всього двічі. В обох випадках він не стосується праці, вживається в іншому контексті.

Ознайомлення з першими і найбільшими творами циклу дає можливість визначити, що поняття «спорідненість» Г. Сковорода використовував вже на початковому етапі його написання. Але воно носило обмежений, швидше, навіть ембріональний характер, не стосувалося праці. Однак, ще не можемо відповісти, наскільки ця особливість проявиться в інших творах. Для відповіді на питання про поєднання термінів «спорідненість», з одного боку, та терміну праця чи близьких до нього, з другого, в одному понятті до написання «Алфавіту», потрібно було розглянути решту філософсько-педагогічних трактатів циклу.

Після «Асхані» у першому томі творів Сковороди надрукована «Бесіда, названа двоє, про те, що легко бути блаженним». У ній поняття «спорідненість» зустрічається тричі. У примітках до згаданого академічного видання зазначається, що за дослідженнями Л. Махновця, даний твір написаний у 1781 р., тобто до першого тому він внесений помилково. Враховуючи, що твір написаний Г.Сковородою після «Алфавіту», то наявність поняття «спорідненість» свідчить, що і після «Алфавіту» ця тема не була залишена філософом. Щодо контексту його використання у даному творі, то він теж не пов'язаний з працею.

Окрім згаданих раніше «Наркіса», «Асхані», «Кільця» та «Алфавіту», до циклу філософсько-педагогічних трактатів входять ще чотири твори. Яку роль у розвитку термінологічного апарату концепції посідають вони?

У двох творах: «Бесіда 2-га, названа *Observatorium specula...*» (1772 р.), а також у трактаті «Діалог, або розмова про давній світ» (1772 р.) термін «спорідненість» не вживається зовсім. У двох інших творах він наявний. Зокрема, у «Бесіді 1-ій, названій *Observatorium (Cion)*», що написана у 1771-1772 роках він зустрічається двічі, причому знову без зв'язку з працею. У «Розмові п'яти подорожніх про істинне щастя в житті» (написаний приблизно у 1773 р.) поняття «спорідненість» вжито частіше, ніж у попередніх творах циклу, – 6 разів. Це стільки, скільки у всіх попередніх трактатах першого тому Повного зібрання творів Г.Сковороди разом взятих, включаючи «Бесіду...легко бути блаженним». Отже, це може бути сигналом того, що автор вже думає над розвитком теми спорідненості. Але 1773 рік відноситься не до початку написання циклу, а до періоду його закінчення, який до того ж близький до часу написання «Алфавіту».

Причому контекст використання терміну «спорідненість» тут знову, як і в раніше згадуваних творах, не пов'язаний із працею, має інше спрямування. Залишилося «Кільце», що писалося паралельно з «Алфавітом» і, як зазначав Сковорода у посвяті, становить з ним одне ціле. Термін «спорідненість» тут вжито мало, всього два рази, але один з них вже стосується праці – «сродное дело» (споріднена справа). Отже, вихід теми спорідненості з ембріонального стану, що розпочався у «Розмові п'яти подорожніх...», дав новий результат лише у «Кільці». Тут, нарешті, виокремлюється в окремий напрям загального поняття «спорідненість» поняття «спорідненої справи». Його широке використання і подальший розвиток відбулися вже в «Алфавіті».

Розглянувши використання поняття «спорідненість» в трактатах, що написані до «Алфавіту», бачимо, що тривалий час воно носило обмежений, ембріональний характер, не стосувалося праці. Першим з групи понять, пов'язаних з працею, з'явилося поняття «сродное дело» («споріднена справа»). Воно появилось в «Кільці» в той період, коли вже письменник-філософ працював над «Алфавітом». Ці два твори, за вже згадуваними словами самого Сковороди, писалися майже водночас.

Отримані дані дещо суперечили нашому припущенню стосовно того, що поняття «спорідненість», «споріднена справа» чи його відповідники повинні бути знайомі Сковороді і вживатися ним раніше, передувати початкові написання циклу філософсько-педагогічних трактатів. Тому потрібно було розглянути можливість первісного використання цих понять за межами філософсько-педагогічних трактатів. Продовження пошуку полегшувалося тим, що його простір значно звузився. Конкретно йшлося про два найбільш відомих цикли літературних творів Г.Сковороди: 1) «Сад божественних пісень»; 2) «Байки Харківські», а також про конспекти двох його лекцій, прочитаних у Харківському колегіумі.

На тісний зв'язок літературних та філософсько-педагогічних творів Г.Сковороди звертало увагу багато дослідників. Тому для нас важлива лише конкретизація цих зв'язків. Невдовзі виявилось, що у циклі «Сад божественних пісень» поняття «спорідненість» не вживалося зовсім, хоча зміст деяких пісень стосувався пов'язаних з нею питань.

Цикл «Байки Харківські» за часом написання розпадається на дві частини. Перші 15 байок були написані у 1766-1769 роках, інші 15 – у 1774-1775 роках. Вимозі попередньої апробації розглядуваних понять відповідала лише перша частина циклу. Але чи відповідають вказані байки на поставлені питання за змістом, чи містять вони згадувані поняття? Перші 9 байок дали на поставлені запитання негативну відповідь. Розглядаємо байку 10 «Дві курки». У її «силі» (висновку) читаємо «как практика без сродности есть бездѣльная, так сродность трудолюбием утверждается» [3, с.113]. Конкретна дата написання байки дослідникам невідома. Але відомо, що всі перші 15 байок написані у 1766-1769 роках.

Отже, теза про те, що використання Г. Сковородою поняття «спорідненість» повинно передувати написанню циклу філософсько – педагогічних трактатів нарешті одержала підтвердження. Його значення посилюється тим, що поняття «сродності» тут виступає у поєднанні з поняттям «праця». Остаточню тезу про те, що поняття «спорідненості» привернули увагу мислителя задовго до написання «Алфавіту» підкріплює розгляд лекційних матеріалів Г. Сковороди. У лекції «Пробудившись, побачили славу його», написаній в 1766 р., або у крайньому разі у 1768 р., термін «споріднений» теж використовується, хоча за контекстом він ще не пов'язаний з працею.

Відсутність поняття «споріднена праця» у творах Г.Сковороди не є, на наш погляд, випадковою. Це не свідчення обмеженості синонімічного ряду мислителя, а його свідомо позиція. Цю позицію потрібно розуміти, а не підправляти чи «зміцнювати». І, звичайно, на цій підставі аж ніяк не можна заперечувати концепцію «спорідненої праці», яку розвиває мислитель. Відсутність такого поняття показує лише те, що згадана концепція у творах мислителя має значно ширшу основу, котра не обмежується поняттями «спорідненість», «споріднена справа» чи йому відповідними, але вона окрім того враховує і привертає увагу до ролі праці як форми організації суспільного життя. Відсутність у Сковороди поняття «споріднена праця» засвідчує також об'єктивну обмеженість понятійного апарату науки XVIII століття для аналізу процесів праці. Тому приписувати Г.Сковороді поняття, якого у нього немає, значить щонайменше не розуміти його.

Повертаючись до байки «Дві курки», потрібно зазначити, що хоча за контекстом використання поняття «спорідненість» тут пов'язане з поняттям «праця», але система взаємин між цими двома поняттями складніша, ніж у понятті «споріднена справа». Праця, любов до неї, працьовитість розглядаються мислителем як основи утвердження та зміцнення спорідненості. З іншого боку, діяльність, позбавлена спорідненості, на думку автора, марна. Отже, взаємодія понять «спорідненість» та «праця» виходять за межі їхню паралельного співіснування чи простого поєднання. Є підстави стверджувати про їхню діалектичну взаємодію. Вказана взаємодія і відповідно суперечність теж певною мірою зумовили, на наш погляд, відсутність згадуваного поняття у Г.Сковороди.

Ще раз нагадуємо про значну часову відстань (щонайменше 5 та 6 років відповідно) між використанням терміну «спорідненість» у байці «Дві курки» чи у вступі до лекційного курсу «Пробудившись, побачили славу його», з одного боку, та появою поняття «споріднена справа» у трактаті «Кільце», з другого.

Які висновки можна зробити з розгляду інтенсивності використання поняття «спорідненість» у трактатах Г. Сковороди?

Передусім, підтверджується думка про те, що, починаючи написання циклу своїх трактатів, Г.Сковорода розумів не лише важливість самопізнання для кожної людини, бачив не тільки початок теми, але і передбачав основні напрями її розкриття, їхній зміст, взаємозв'язки і взаємовпливи, зокрема, щодо ролі спорідненості та ставлення до праці у самопізнанні та самореалізації людини. Взаємозв'язки поняття «спорідненості» і поняття «праця» розглядалися вже у байці «Дві курки», написаній не пізніше 1769 р.

На початкових етапах написання циклу трактатів використання терміну «спорідненість» носило обмежений, навіть ембріональний характер і тривалий час не було пов'язане з працею. Лише у «Розмові п'яти подорожніх про щастя» розпочинається розвиток згадуваного поняття, а в трактаті «Кільце» завершується появою нового поняття «споріднена справа». Його створення дало поштовх до формування концепції «спорідненої праці», стало важливим щаблем у її розвитку. В «Алфавіті» відбувається стрибкоподібне зростання використання цього терміну, появляються його відповідники, що разом з думками мислителя про роль праці у суспільстві привело до формування цілісної концепції «спорідненої праці».

Список використаних джерел

1. Канак Ф. Суспільство сродної праці Григорія Сковороди як варіант громадянського суспільства / Ф. Канак // Григорій Сковорода: ідейна спадщина і сучасність / [відп. ред. І. П. Стогній]. – К. : [б.в.], 2003. – С. 212–226.
2. Кисельов М. Сковорода – фундатор української філософії / М. Кисельов // Григорій Сковорода: ідейна спадщина і сучасність / [відп. ред. І. П. Стогній]. – К. : [б.в.], 2003. – С. 88–95.
3. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: у 2 т. / Г. С. Сковорода; [ред. кол.: В. І. Шинкарук (гол. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.1. – 532 с.
4. Стогній І. Г. Сковорода про свободу і справедливість / І. Стогній // Григорій Сковорода: ідейна спадщина і сучасність / [відп. ред. І. П. Стогній]. – К. : [б.в.], 2003. – С. 179–193.
5. Шинкарук В. Григорій Сковорода / В. Шинкарук, І. Іваньо // Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: у 2 т. / Г. С. Сковорода; [ред. кол.: В. І. Шинкарук (гол. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.1. – С. 11–57.
6. Ярмусь С. «Сродність» Г.Сковороди і таїна християнських покликань / С. Ярмусь // Григорій Сковорода: джерело духовної величі та сучасність: наук. матеріали Переяслав-Хмельницьких XIV Сковородинівських читань / [відп. ред. М. П. Корпанюк]. – К. : ВЦ «Просвіта», 2009. – Вип. II. – С. 29–38.

Стаття надійшла до редакції 12 січня 2011 року